

OSMANSKI GENOCID NAD ARMENCIMA: PREŠUĆIVAN I OSPORAVAN ZLOČIN

Mirjana Kasapović *

DOI <https://doi.org/10.5613/pol.27.1.1>

UDK 341.48(560=19)"1914/1918"

323.14(560=19)"1914/1918"

94(560:479.25)"19"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 7.VIII.2024.

Prihvaćeno: 1.IX.2024.

SAŽETAK

Genocid osmanske vlasti nad Armencima tijekom Prvoga svjetskog rata dugo je bio najprešućivaniji veliki zločin 20. stoljeća. Zapadna historiografija prekinula je šutnju potkraj šezdesetih godina, a u Hrvatskoj se ona održala do danas. U tekstu prikazujem povijesna vrela na temelju kojih su najugledniji svjetski istraživači političkoga nasilja okarakterizirali osmanske zločine nad Armencima kao jedan od triju „klasičnih“ genocida 20. stoljeća – druga su dva genocidi nad Židovima u Drugome svjetskom ratu (Holokaust) i Tutsijima u Ruandi 1994. Zaključno razmatram uzroke dugotrajna prešućivanja i osporavanja toga genocida.

Ključne riječi: genocid, Osmansko Carstvo, Armenci, povijesna vrela, poricanje

UVOD

Zločine osmanske vlasti nad Armencima tijekom Prvoga svjetskog rata gotovo svi relevantni istraživači političkoga nasilja smatraju prvim modernim genocidom u povijesti. Tada je u „orkestriranu nizu masovnih uhićenja, deportacija i pokoljâ uništen tri tisućljeća star armenski narod“ (Alvarez, 2001:11). Bio je to „jedan od najpoznatijih i najranijih genocida 20. stoljeća“ (Hirsch, 2016:2). To je prvi moderan „potpuno uspio genocid“ poslije kojega su Armenci postali brojčano i društveno beznačajna skupina u Osmanskom Carstvu i Turskoj.¹ Osmanska vlast imala je namjeru uništiti cijelu armensku etnoreligijsku zajednicu i u tome je gotovo potpuno uspjela.

* mirjana.kasapovic@gmail.com

¹ Prije Prvoga svjetskog rata Armenci su činili oko 20 posto, a neposredno poslije rata četiri posto stanovništva Osmanskoga Carstva. Nakon niza valova nasilja, prisilne asimilacije, progona i iseljavanja manjina u republikanskoj eri, u Turskoj je na početku 21. stoljeća ostalo 0,02 posto nemuslimanskoga stanovništva (Göçek, 2015: 20, 46).

Za preživjele Armence u Turskoj „nije bilo nade da će oblikovati značajnu koherentnu nacionalnu skupinu, a mnogi su od njih nasilno asimilirani u muslimansko društvo“ (Melson, 2006:103). Zločini nad Armencima „arhetipski su primjer nacionalističkoga genocida“ (Bloxham, 2003:186), ali i „paradigmatski tip ‘političkoga’ genocida“ u 20. stoljeću kao „radikalna sredstva koje vlast koristi da bi riješila političke probleme“ (Bloxham, 2005:110; Libaridian, 1987:204). U tom je zločinu prvi put neka revolucionarna država, potaknuta ekskluzivističkom ideologijom, odlučila uništiti konstitutivne dijelove vlastitoga društva, a ne zajednice koje su živjele izvan njezinih granica, kao što su Rimljani uništili Kartažane i Nijemci afričko pleme Herero (Melson, 2006:103; Levene, 1995:395; Rubenstein, 1975:11). Bio je to „istočni grijeh 20. stoljeća“, kako po tome što je država sustavno uništavala vlastite stanovnike tako i po tome što nije kaznila počinitelje zločina (Ihring, 2016:7). To je ogledan primjer masovna neselektivna nasilja jer je osmanska vlast odlučila „uništiti svakoga Armenca na zemlji, bio to vojnik na bojišnici ili trudna žena, slavni profesor ili visoki biskup, važan poslovni čovjek ili gorljivi domoljub“ (Rummel, 2009:209).

U 20. stoljeću samo su genocidi nad narodom Herero (1904.), Armencima (1915.-1919.), Židovima (1941.-1945.) i Tutsijima (1994.) „uzrokovali smrt velike većine ciljane skupine“ (Fein, 2001:44). Na vrhu je hijerarhije trijada koju čine Holokaust te genocidi nad Armencima i Tutsijima (Hinton, 2012:13) kao tri „klasična genocida“ 20. stoljeća (Jones, 2006:48). Bio je to „holokaust prije Holokausta“ (Suny, 2015:347) i „armenski preludij“ Holokausta (Weitz, 2020:21). Armeni nazivaju tragediju koju su doživjeli *medz yegher* ili *aghed* – golema katastrofa. Od tridesetih godina 20. stoljeća *aghed* postaje generički naziv za genocid nad Armencima (Nichanian, 2021:98; v. i Matiossian, 2022) i označuje presudnu prijelomnicu u modernoj povijesti naroda. Citirane kvalifikacije zločina nisu odabrane slučajno – sve potječu od pionira i najpriznatijih istraživača Holokausta i genocida uopće (v. Batrop i Jacobs, 2011; Totten i Jacobs, 2017).²

Raphael Lemkin (1944:227) imao je na umu osmanske zločine nad Armencima kada je stvarao pojam *genocid*. „S osamnaest godina bio je šokiran uništenjem Armenaca i zapisao je: ‘Jedna je nacija ubijena, a osobe koje su za to krive slobodne su’“ (Vasel, 2019:1053). Izvori modernoga genocida koji prethodi Holokaustu temelje se na Lemkinovu razumijevanju zločina nad Armencima (Moses, 2004:542). Tragična sudbina Armenaca uvjerila ga je da treba stvoriti međunarodna pravna sredstva za sprječavanje i kažnjavanje uništavanja manjina. Genocid je „previše strašna pojava da bi bio prepušten fragmentarnoj regulaciji“, to jest zakonima pojedinih država (Lemkin, 1944:43). Pratio je suđenja mladoturskim vođama u britanskoj koloniji Malti poslije 1918. koja su propala zbog nepostojanja međunarodne pravne podloge za sudsko procesiranje dužnosnika stranih država za organiziranje i izvršenje zločina nad vlastitim građanima. Sudbinu Armenaca imao je na umu i u izradi UN-ove konvencije o genocidu te je u njezinu preambulu uključio „neizravnu referenciju na genocid nad Armencima“ (Robertson, 2010:85; v. i Shaw, 2011:646).

² O genocidu nad Armencima v. Hovannisian (1992), Balakian (2003), Bloxham (2005), Akçam (2007, 2019), Kévorkian (2011), Suny (2015), Göçek (2015), Kieser (2018).

POVIJESNA VRELA O GENOCIDU NAD ARMENCIMA

Deklaracije vlada, diplomatska izvješća i drugi državni dokumenti

Dokazi osmanskih zločina nad Armencima prikupljeni su rano. Vlade Britanije, Francuske i Rusije odgovorile su na nestanak stotina tisuća Armenaca u Osmanskom Carstvu 24. svibnja 1915. deklaracijom kojom su obavijestile Visoku portu kako sve njezine članove smatraju odgovornima za „nove zločine Turske protiv čovječnosti i civilizacije“. U deklaraciji je prvi put upotrijebljen izraz „zločin protiv čovječnosti“ koji nije bio poznat u međunarodnom pravu. U njoj je „radikalno novo bilo to što se govorilo o zločinima koje je počinila suverena država protiv vlastitoga stanovništva“ (Shabas, 2010:48). Deklaracija nije sadržavala „definitivnu pravnu kvalifikaciju, ali je ultimativno služila kao jurisprudencijska osnova Nürnberga“ i bila je važan korak k UN-ovoj Konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948.). No nije iskorištena mogućnost da zločin nad Armencima postane vododjelnica u povijesti međunarodnoga prava općenito i međunarodnoga kaznenog prava posebno tako što bi bio uspostavljen sud za procesiranje zločina protiv čovječnosti (Kielsingard, 2008:34). Mnogi stoga misle da je pojam upotrijebljen više retorično nego pravno. K tome, zločin protiv čovječnosti ne smije se izjednačavati s genocidom: prvi ne implicira nužno intenciju države da uništi neku društvenu skupinu, dok je ona srž pojma genocida. Zločin protiv čovječnosti širi je pojam od genocida: svi su genocidi zločini protiv čovječnosti, ali nisu svi zločini protiv čovječnosti genocidi.

James Bryce i Arnold J. Toynbee (1916) prikupili su iskaze svjedoka zločinâ nad Armencima: masovnih pokolja muškaraca; prisilnih masovnih deportacija žena, djece i staraca u internacijske i koncentracijske logore u sirijskim i mezopotamijskim pustinjama tijekom kojih su stotine tisuća ljudi ubijene ili su umrle od gladi, bolesti, iscrpljenosti i zlostavljanja; razaranja i spaljivanja sela, gradskih četvrti i cijelih mjesta; uništavanja, pljačkanja i konfisciranja kuća, trgovina, obrta, poduzeća, imanja i druge privatne imovine; silovanja, seksualnoga ropstva i prisilnih brakova Armenki s muslimanima; prisilne islamizacije djece i odraslih; otkimanja armenske djece, smještanja u državna sirotišta i davanja muslimanskim obiteljima koje su ih islamizirale i poturčile; razaranja crkava, manastira, samostana, knjižnica, muzeja, škola te drugih vjerskih i svjetovnih ustanova i kulturnih spomenika. Spis, poznat kao „Plava knjiga“, Bryce i Toynbee podastrli su britanskom Ministarstvu vanjskih poslova, ono ga je prosljedilo vladi, a ona parlamentu koji ga je publicirao. Na 733 stranice objavljeno je 149 dokumenata iz stotinjak izvora – izvornih svjedočenja, izvješća iz prve i druge ruke, pisama, brzojava, novinskih članaka – te više dodataka i zemljovida s označenim mjestima zločina. „Plava knjiga“ nastala je kao proizvod diplomata, misionara, novinara, učitelja, liječnika, vojnika, trgovaca, poslovnih ljudi te raznih organizacija iz Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Švicarske, Nizozemske, Egipta i drugih zemalja. Prije publiciranja, Bryce i Toynbee provjerili su vjerodostojnost priloga iz više neovisnih izvora pa se „Plava knjiga“ smatra „jednim od najboljih izvora na nekome zapadnom jeziku“ (Melson, 1987:62), najpotpunijom

zbirkom svjedočenja o osmanskome pokolju Armenaca i „kronikom užasa“ koja jasno dokazuje genocid (Tusan, 2015:35).

Henry I. Morgenthau, američki veleposlanik u Konstantinopolu (1913.-1916.), u memoarima objavljenima 1918. iznio je spoznaje o zločinima nad Armencima za koje je doznao iz izvješća američkih i drugih diplomata, obavještajaca i vojnika, svjedočenja misionara, humanitarnih djelatnika i drugih očevidaca zločina, ali i svojih razgovora s najvišima osmanskim dužnosnicima. Zanimljiva je terminološka evolucija Morgenthauovih opisa zločina: od početnih izraza *pljačke*, *silovanja*, *prisilna islamizacija*, *izgladnjivanje*, *proganjanje*, *opći pokolj*, *opća klanja muškaraca i žena bez obrane* došao je do termina koji se jednoznačno vezuju za genocid kakvi su *rasno uništenje*, *uništenje armenske rase*, *uništenje Armenaca*, *ubojstvo nacije* (Morgenthau, 2001:112, 121, 122 i d.). Opisuje razoružanje Armenaca u osmanskoj vojsci i njihovo premještanje u radne bataljune, uhićenja i ubijanja pripadnika armenske svjetovne i vjerske elite te deportacije. Odrasli muškarci odvajani su i ubijani, a žene, djeca i starci deportirani su iz svojih domova u istočnoj Anatoliji u pustinske predjele Sirije i Mezopotamije. Vlast je dobro znala da će ljudi tijekom deportacija umrijeti od gladi, žeđi, bolesti, zlostavljanja, iscrpljenosti ili da će ih pobiti turski žandari koji su pratili konvoje i „divlja muhamedanska pustinska plemena“ (cit. u: Tusan, 2015:115). Zločine označuje kao „sadističku orgiju“ s kojom nije usporedivo ništa u povijesti. U najvažnijim dijelovima memoara reproducira svoje razgovore s Mehmedom Talâtom i Enverom Ismailom, ministrima unutarjih poslova i rata u mladoturskoj vladi i glavnim arhitektima genocida, koji dokazuju intenciju vlasti da uništi armensku zajednicu. Talât je objasnio netrpeljivost prema Armencima time što su se obogatili na račun Turaka, što su željeli dominirati nad njima i uspostaviti svoju državu na tlu Turske te su otvoreno pomagali Rusima na kavkaskoj bojišnici. Zato je, kazao je Talât, „politika prema Armencima potpuno utvrđena i ništa je neće promijeniti. Ne želimo Armence nigdje u Anatoliji. Mogu živjeti u pustinji, ali nigdje drugdje“. Kada je Morgenthau natuknuo ministru rata Enveru Paši da središnja vlast možda ne zna za zločine koji se zbivaju na područjima izvan njezine kontrole, on mu je odgovorio: „Mi potpuno kontroliramo zemlju... Sâm je kabinet naredio deportacije“. Morgenthau je zaključio kako je uništenje Armenaca bila „hladnokrvna, proračunata državna politika“ (Tusan, 2015:120, 128).

Polovicom 19. stoljeća Britanija je imala u Osmanskom Carstvu široku diplomatsku mrežu koja je obuhvaćala 62 konzularna predstavništva u kojima je radilo oko 350 ljudi (Tusan, 2014:50). Ipak, britanski diplomati nisu ostavili tako važna svjedočanstva o zločinima kao američki i njemački. Vjerojatno je zato bio odgovoran povijesnoj zadaći nedorastao veleposlanik u Konstantinopolu – Louis Mallet. Sklon mladoturskoj vlasti, vjerovao je da će ona reformirati politički i društveni poredak. Tvrdio je da je armensko pitanje praktično riješeno zahvaljujući „dobroti“ vlasti (Heller, 1980:21), umanjivao je i prikriivao njezine zločine, a Talâta je prikazivao kao prijatelja Armenaca. I kada je postalo jasnim da Turska neće ostati neutralna u ratu, izvješćivao je London kako ima „snažan dojam“ da će se osmanska vlada oduprijeti nakani Njemačke da je uvuče u rat na svojoj strani.

Sjedinjene Države imale su diplomatska predstavništva u Konstantinopolu, Smirni, Drinopolju, Mersini, Aleksandreti, Trabzonu, Samsunu, Harputu, Urfu, Alepu, Damasku, Bejrutu, Jeruzalemu, Haifi i Bagdadu, ali i u Kairu, Aleksandriji, Solunu, Petrogradu, Tbilisiju i Odesi. U toj je diplomatskoj mreži djelovao respektabilan broj obrazovanih pojedinaca koji su svojim izvješćima stvorili prvu američku „diplomatsku literaturu“ opisanu jasnim jezikom i „kliničkim slikama“ velike tragedije (Balakian, 2003:225). Američki konzulati bili su prilično udaljeni jedni od drugih, što znači da su konzuli pisali neovisna izvješća jednaka ili slična sadržaja. Dvije glavne točke na toj kartografiji bili su konzulati u Harputu i Alepu: prvi je bio polazište, a drugi odredište deportacijskih konvoja. „Harput je doista bio mjesto odlaska: odlaska s ovoga svijeta“ (Adalian, 2004:160). I Alep je bio „mjesto odlaska s ovoga svijeta“ onih koji su preživjeli deportacijski put da bi skončali u sirijskim logorima.

Osobito su važna tajna diplomatska izvješća Njemačke i Austrougarske, ratnih saveznica Osmanskog Carstva. Iz njemačkih konzulata u Adani, Alepu, Aleksandreti, Bagdadu, Bejrutu, Damasku, Erzurumu, Haifi, Jafi, Jeruzalemu, Mosulu, Samsunu, Sivasu i Trabzonu konzuli i vicekonzuli slali su iscrpna necenzurirana izvješća veleposlanstvu u Konstantinopolu, vladi i caru u Berlinu – naime, samo su Nijemci smjeli održavati tajnu diplomatsku mrežu, slati kodirana izvješća i koristiti vojne kurire. Državni arhivi Njemačke i Austrije puni su povjerljivih, tajnih i strogo tajnih dokumenata koji su, kada su otvoreni, postali vrelima bitnih spoznaja o „rješenju armenskoga pitanja“ (Lepsius, 1919:194).³

Posebno su važni spisi orijentalista, evangeličkog teologa i misionara Johannes Lepsiusa. Nakon vijesti o „hamidijskim pokoljima“ Armenaca i drugih kršćana,⁴ otputovao je 1895. u Konstantinopol, a potom u istočnu Anatoliju. Putem je slušao i zapisivao ispovijesti i svjedočenja ljudi koji su preživjeli mjesne pokolje, prikupljao obavijesti američkih misionara, obišao opljačkana i razorena armenska sela i opustošene armenske gradske četvrti. U Urfu, sjedištu svoje vjerske misije, imao je tvornicu tepiha u kojoj su bile uposlene armenske udovice. U Konstantinopolu je Lepsiusa 10. kolovoza 1915. primio ministar rata Enver Paša koji mu je kazao da su deportacije Armenaca bile nužne zbog njihove protudržavne urote i pobune u ratnim zonama. Kada je Lepsius zatražio dokaze za to, Enver je odgovorio: „To nije potrebno, mi smo potekli iz revolucije i znamo kako se nešto čini“. Dodao je: „Ja preuzimam odgovornost za sve“. Armensko pitanje bit će „u svjetskom ratu riješeno jednom zauvijek“, dometnuvši: „Mi se možemo obračunati s našim unutarnjim neprijateljem. Vi u Njemačkoj to ne možete. U tome smo jači od vas“ (cit. u: Hosfeld,

³ Brojni dokumenti o zločinima osmanske vlasti nad Armencima nalaze se u: Lepsius (1919), Quatert (1978), Ohandjian (1995, 2007), Dadrian (2002), Sarafian (2003, 2004), Gust (2005), Atilgan i Moumdjian (2009), Mattossian (2012), Merenicks (2016), Hesemann (2016), Six-Hohenbalken (2020).

⁴ „Hamidijskim pokoljima“ nazivaju se zločini osmanskih vlasti nad Armencima, ali i Asircima, Grcima i pripadnicima ostalih kršćanskih zajednica što ih je planirao, naredio i izvršio autokratski režim sultana Abdülhamida II. potkraj 19. i početkom 20. stoljeća (Deringil, 2009; Mattossian, 2022).

2020: 102-103). Poslije toga razgovora, Lepsius je izgubio svaku sumnju u nakanu CUP-a da uništi Armence (Kieser, 2004:17).⁵

Lepsius je objavio knjigu *Armenien und Europa* (1896.), „remek-djelo istraživačkoga novinarstva kombinirana s političkom studijom“ (Kieser, 2004:6). Bila je to optužnica europskih sila zbog pasivna odnosa prema zločinima Osmanlija nad Armencima i drugim kršćanima prije rata. Tijekom rata tajno je objavio *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (1916.) te je, prije zabrane, uspio po župnim uredima raspačati oko 20.000 primjeraka. Ta je knjiga bila začetak ozbiljne historiografije o genocidu nad Armencima (Hosfeld, 2018:144-145). Poslije rata publicirao je *Deutschland und Armenien 1914-1918*. (1919), zbirku 444 dokumenta iz arhiva njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova o zločinima nad Armencima. Riječ je o diplomatskim izvješćima njemačkih veleposlanika, konzulâ i vicekonzulâ iz Trabzona, Erzuruma, Samsuna, Adane, Aleksandrete, Alepa, Damaska i Mosula u kojima su podrobno opisali stanje u mjestima i pokrajinama gdje su im bile rezidencije, razgovore s armenskim vjerskim i svjetovnim prvacima, turskim državnima i lokalnim dužnosnicima, diplomatima drugih država, misionarima, liječnicima, običnim ljudima, Armencima, Turcima, Kurdima, Arapima. Osim pretežno konvencionalnih diplomatskih dokumenata (izvješća, dopisa, brzojava i sl.), u zbirci se nalaze i pisma što su ih veleposlanstvu u Konstantinopolu slali članovi njemačkih vojnih, trgovinskih i gospodarskih predstavništava, vjerskih misija, humanitarnih udruga i novinski dopisnici. U predgovoru je Lepsius napisao da je sâm izabrao izvješća i fotografije u zbirci. Kritičari su ga optuživali da je bio politički pristran u odabiru dokumenata izostavivši one koji dokazuju sukrivnju i suodgovornost Njemačke za osmanske zločine, ali i skraćujući i krivotvoreći neke od njih. Stoga je objavljena dopunjena kritička zbirka dokumenata iz arhiva Ministarstva vanjskih poslova (Gust, 2005). No dokumenti što ih je Lepsius objavio razotkrivaju njemačku politiku, uključujući razliku između izvješća koja su veleposlanici slali kancelaru, s jedne, te izvješća koja su konzuli iz pokrajinskih središta slali veleposlanstvu u Konstantinopolu, a katkad izravno vlasti u Berlinu, s druge strane.

Najdojmljivija su bila izvješća njemačkoga konzula u Alepu, Waltera Rößlera, koji je potanko opisao masovne progone i zločine koji su uzrokovali „hetakombe nevinih žrtava“ i vodili k potpunu uništenju Armenaca te je tražio da se njemačko veleposlanstvo i vlast u Berlinu zauzmu za njih. Procijenio je da je u kolovozu 1915. samo na istoku zemlje pobijeno oko 300.000 Armenaca ustvrdivši da zločine uglavnom čine Kurdi i osmanska žandarmerija. Pisao je i o „zakonu deset posto“ prema kojemu ni u jednoj osmanskoj pokrajini udio Armenaca u ukupnom stanovništvu ne smije prijeći deset posto (cit. u: Lepsius, 1919:110, 125-126 i d.). Dramatična su i izvješća Maxa Erwina von Scheubner-Richtera, vicekonzula u Erzurumu, koji u izvješću 28.

⁵ CUP (*Committee for Union and Progress*), međunarodno prihvaćena kratica za *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Odbor za jedinstvo i napredak), pri čemu *Union* označuje „jedinstvo (etničkih) elemenata, stari ideal Mladih Osmanlija“ koji su preuzeli Mladi Turci (Zürcher, 2004:87). Stranka je na vlast došla revolucijom 1908. i ostala na vlasti do poraza Osmanskoga Carstva u ratu 1918. kada se sama raspustila. Članovi i pristaše CUP-a nazivaju se unionistima, itihadistima i mladoturcima (v. Hanioglu, 2001).

srpnja 1915. upotrebljava sintagmu „rješenje armenskoga pitanja“ (*Lösung der Armeniernfrage*), u izvješću 10. kolovoza 1915. piše o „rješenju armenskoga pitanja potpunim iskorjenjivanjem“ (*Lösung der Armeniernfrage durch absolute Ausrottung*), a u izvješću 5. studenoga 1915. opisuje kako se na putovanju od Erzuruma do Mosula osobno uvjerio u to da su armenska sela potpuno prazna i razorena te da su „svi Armenci u tome kraju pobijeni“ (cit. u: Lepsius, 1916:113, 123-124, 180).

Austrougarski veleposlanik Johann Pallavicini nije odmah shvatio razmjere i prirodu zločina. Prenoseći Morgenthauov zahtjev da intervenira kod Talâta kako bi oni prestali, u izvješću Ministarstvu vanjskih poslova 25. svibnja 1915. napisao je: „Nipošto to ne kanim učiniti“. No kada je nekoliko tjedana poslije dobio dramatična izvješća iz Trabzona, Erzincana i Samsuna da su cijela armenska sela potpuno deportirana, piše Beču kako „nema sumnje u to da je akcija protiv Armenaca bila pogrešna“ (Six-Hohenbalken, 2020:55). Nakon sastanka s Talâtom informira Beč da se armensko pitanje rješava „skandaloznim mjerama“, a u strogo povjerljivu izvješću tvrdi da osmanska vlast „iskorištava ratne uvjete kako bi uništila Armence“ (cit. u: Dadrian, 2002:73). Karl von Trauttmansdorf-Weinsberg, privremeni veleposlanik u Konstantinopolu, piše u rujnu 1915. ministru vanjskih poslova kako se „ne može dulje poricati da su Turci poduzeli uništenje armenske rase... Sa stanovitim tračkom veselja, Talât mi je nedavno rekao da u Erzurumu neće ostati nijedan Armenac. Novosti se poklapaju s činjenicom da je politika vlasti protiv Armenaca odnijela više života od pokolja što ih je počinio Abdülhamid“ (u: Merenicks, 2016:22). Austrougarska diplomatska izvješća nesumnjivo dokazuju da je nad Armencima počinjen genocid (Ohandjianian, 2007). Bugarski veleposlanik Nikolaj Kolušov piše u kolovozu 1915. premijeru u Sofiji: „Mi smo nemoćni svjedoci konačnoga uništenja cijele jedne nacije“ (u: Merenicks, 2016:32).

Carl Ellis Wandel, veleposlanik u Konstantinopolu u ratu neutralne Danske, u izvješću 4. rujna 1915. ministru vanjskih poslova zaključuje da Turci imaju „okrutnu namjeru uništiti armenski narod“. Veleposlanik Per Gustaf Cosswa Anckarsvärd izvješćuje Stockholm 6. srpnja 1915. da je uništenje Armenaca dobilo „užasne razmjere“ i da sve ukazuje na to kako će mladoturski režim iskoristiti rat da „uništi armensku naciju“. Einar af Wirsén, švedski vojni *attaché* u Konstantinopolu, piše o „uništenju Armenaca“ kao o „nevjerojatnoj tragediji“ i „jednome od najmonstruoznijih događaja u povijesti svijeta“ (u: Merenicks, 2016:92, 102, 106). Prepričavajući u memoarima svoj razgovor s Talâtom, zapisao je da mu je na izravno pitanje o pokoljima Armenaca s „jezivim humorom“ odgovorio: „Vidio sam u *Timesu* da smo pogubili ili ubili na neke druge načine ne manje od 800.000 Armenaca. Uvjeravam Vas da to nije istina, bilo ih je samo 600.000“ (u: Avedian, 2010:326).

Medijski napisi

O zločinima su stalno izvješćivale najveće i najuglednije američke (*New York Times*, *New York Tribune*, *New York Herald*, *Washington Post*, *Washington Times*, *Los Angeles Times*, *Boston Globe*, *Atlantic Monthly*, *National Geographic*, *Chicago Daily Tribune*, *Pittsburgh Sun*, *San Francisco Chronicle*, *Minneapolis Morning Tribune*, *American*, *Lexington Herald*, *Harper's Weekly*, *New Republic*, *Independent*, *Current Events* i dr.), kanadske (*Hamilton Spectator*, *Montreal Gazette*, *Toronto Daily*, *Vancouver Daily*, *Ottawa Evening Journal*, *Queen's Quarterly*, *Le Canada*, *Le Devoir*, *Le Droit*, *Le Patrie*, *L'Événement*, *Le Presse* i dr.), britanske (*Times*, *Independent*, *Manchester Guardian*, *London Daily News*, *Morning Post*, *Morning Star*, *Daily Telegraph*, *Daily Chronicle*, *Observer* i dr.), francuske (*Le Matin*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *Le Journal*, *Les Temps*, *L'Humanité*, *L'Eclair*, *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Soir*, *Le Spectateur d'Orient* i dr.), australske (*Sidney Morning Herald*, *Brisbane Courier*, *Register Adelaide*, *Mercury*, *Age*, *Argus* i dr.) novine, kao i tiskovine drugih država (Chabot i dr., 2016). Novinska izvješća često su bila ilustrirana prokrijumčarenim fotografijama budući da je osmanska vlast zabranila fotografiranje istjerivanja Armenaca iz njihovih domova i odvođenja u lokalna sabirališta, deportacijskih konvoja i logora, odnosno svih oblika nasilja i zločina. Cemal Paša, zapovjednik Četvrte armije, „virtualni diktator u sirijskim pokrajinama“ i član vladajuće „trojke paša“, proglasio je fotografiranje deportiranih Armenaca i deportacijskih logora špijunažom. Vlast je oduzela zapadnim misionarima, učiteljima, liječnicima i inženjerima telefone, telegrafe i fotografske uređaje. Trebalo je onemogućiti nastanak slikovnih dokaza i pretvoriti uništenje Armenaca u „savršen zločin“. Unatoč tome, nastalo je razmjerno bogato fotografsko gradivo o genocidu kao oblik vizualizacije zločina. Ključno mjesto ima fotografska zbirka njemačkoga publicista Armina T. Wegnera (2010.) koji je u ratu služio kao sanitetski časnik na ruti Bagdadske željeznice kojom su prolazili glavni deportacijski konvoji (Hoffman i Kouteharian, 1992; Kunth, 2015).

Kako u to doba u međunarodnom pravu i politici nije bio poznat izraz genocid, zločini nad Armencima opisivani su u američkima, britanskima i anglofonima kanadskim medijima kao: istrebljenje (*extermination*), sustavno istrebljenje rase (*systematic race extermination*), masovno uništenje (*massive destruction*), uklanjanje (*elimination*), likvidacija (*liquidation*), masovna zvjerstva (*mass atrocities*), masovno ubijanje (*mass killing*), opći pokolj (*general massacre*), klanje (*slaughter*), sustavno klanje (*systematic butchery*), veliki zločin (*great crime*), monumentalan zločin (*monumental crime*), gigantski zločin (*gigant crime*), katastrofa (*disaster*) i sl. U francuskom i frankofonom tisku u Kanadi zločini su nazivani: uništenje (*extermination*), užasan pokolj (*horrible carnage*), masovni, sustavni i metodični pokolji (*mass systématique, méthodiquement massacres*), katastrofa (*katastrophe*), apostazija (*apostasie*) i sl. U njemačkima diplomatskim izvješćima događaji su opisivani kao bespoštedno uništenje (*schonungslose Vernichtung*), potpuno i sustavno iskorjenjivanje (*volkommene und systematische Ausrottung*), opći pokolj (*allgemeine Schlächtereie*), klanje (*Abschlachtung*), krvava kupka (*Blutbad*), krvava orgija (*Blutorgie*), klaonica (*Schlachthaus*), masovna ubojstva (*Massenmorden*),

pokolji Armenaca (*Armeniernmassakeres*), opći pokolji kršćana (*allgemeine Christenmassakres*), okrutna barbarska djela (*barbarische Greuelthaten*), nečuvene strahote (*unerhörte Greuelthaten*), apokalipsa (*Apokalypse*), katastrofa (*Katastrophe*) i sl. U njemačkima tajnim diplomatskim izvješćima pojavljuje se i zloguka sintagma „rješenje armenskoga pitanja“, koja će dodavanjem pridjeva „konačno“ u opisu sudbine Židova u Trećemu Reichu (*endliche Lösung der Judenfrage*) dosegnuti nezamislivu zlokobnost. Lepsius je 1919. opisao zločine kao *Völkermord*, ubojstvo naroda, što je njemačka inačica za genocid (Kieser, 2011:25). U javnom životu Švedske zločini nad Armencima već se 1917. opisuju riječju *folk-mord*, domaćom inačicom za genocid (Avedian, 2010:331). Medijska izvješća bila su podloga raspravama u parlamentima i javnosti zapadnih država (Ritchie, 2003; Sarafian, 2015, 2016).

Dokumenti iz privatnih arhiva i usmena povijest

S vremenom su javnosti predočeni i drugi dokumenti koji ne dokazuju samo da su zločini počinjeni nego i da su bili unaprijed smišljeni, odnosno da je dokaziva intencija vlasti da uništi armensku zajednicu. Posebno su zapaženi Naim-Andonijanovi spisi, među kojima su najvažniji dekodirani brzogovorni što su ih u ratu razmjenjivali visoki osmanski državni dužnosnici (Dadrian, 1986). Nazvani su prema Naimu Safi, tajniku u regionalnom uredu deportacijskoga središta u Alepu, koji je spasio život armenskom intelektualcu i novinaru Aramu Andonianu, uhićen u Konstantinopolu 24. travnja 1915., deportiran u Siriju i zatočen u koncentracijskom logoru Meskene. Kada su se poslije rata susreli u Alepu, Naim je kazao Andonianu da je poslije vojnog sloma svoje države sakrio neke Talâtove depeše iz deportacijskog ureda, djelomice izvornike, a djelomice kopije, premda je bilo naređeno da ih uništi čim ih pročita, koje su sadržavale jasne naputke o uništenju Armenaca. Prije no što je Andonian otkupio dokumente, njihovu je autentičnost provjerilo posebno stručno povjerenstvo. Kako je ono potvrdilo vrijednost gradiva, Andonian je u studenome 1918. otkupio 52 dokumenta i objavio ih 1919. na armenskom jeziku. Neki autori misle da ti spisi dokazuju „bez sjene sumnje intenciju i uključenost najviših osmanskih dužnosnika“ u genocid nad Armencima (Astourian, 1990:116; v. Akçam, 2006b, 2019).

Vrlo su vrijedni i dokumenti repozitorija Armenskoga patrijarhata u Jeruzalemu, koji je izvorno bio dio arhiva Armenskoga patrijarhata u Konstantinopolu, osnovana 1461. i raspuštena 28. srpnja 1916. Jeruzalemski arhiv sadržavao je oko pet milijuna čestica – dokumenata, memoranduma, brzogovorni, bilježnica, dnevnika, prepiske, pisama na armenskom, „armenskom osmanskom“, osmanskom turskom, francuskom, ruskom, engleskom i njemačkom jeziku – i jedno su od najvažnijih vrela za proučavanje genocida nad Armencima (Mattossian, 2012). Tome treba pribrojiti i brojne memoare zapadnih misionara, humanitaraca, liječnika, novinara i drugih očevidaca i svjedoka genocida.

Osmanski i turski izvori

Među osmanskima, odnosno turskim vrelima najvažniji su dokumenti osmanskoga parlamenta i vlade, vladajuće stranke, vojske i poslijeratnih sudova.⁶ Posebno su važni zapisnici s posljednjega zasjedanja osmanskoga parlamenta u studenome i prosincu 1918. tijekom kojega su neki armenski i grčki zastupnici te rijetki osmanski dužnosnici govorili o planovima vlasti da tijekom rata uništi kršćanske manjine, napose Armence. Trojica grčkih i armenskih zastupnika podastrijeli su predložak u kojemu su naveli osam „akata vlade“ u ratnom razdoblju koje su okarakterizirali kao masovne zločine nad Armencima i Grcima (Aktar, 2007:251-252). Njihova inicijativa nije dobila potporu mladoturske većine u parlamentu. O zločinima su na zasjedanjima govorili i neki državni dužnosnici, kao Ahmed Riza, veteran mladoturskog pokreta, koji je u raspravi u Senatu zahtijevao da se ispita odgovornost vlade za ulazak u rat i zločine nad Armencima tijekom deportacija, te Reşid Akif Paša, ministar unutarnjih poslova u prvoj poslijeratnoj vladi, koji je proglasio Talâta najodgovornijim za zločine nad Armencima (Aktar, 2007:260-263).

Akçam (2006a: 127-128) je analizirao sedam skupina dokumenata koje je označio kao „izravan dokaz koji ilustrira genocidnu namjeru“: dokumente iz arhiva premijera i Ministarstva unutarnjih poslova; transkripte o slučajevima pred Vojnim sudom 1919-1921. u kojima su procesirani nacionalni i pokrajinski vođe CUP-a; konstantinopolski tisak 1919-1922. koji je objavio izvješća i zapisnike o 63 sudska postupka u Erzincanu i Bayburtu; dokumente iz arhiva Armenskoga patrijarhata u Jeruzalemu; zapisnike istražnoga povjerenstva Predstavničkoga doma parlamenta koje je ispitivalo dokaze o odgovornosti državnih dužnosnika za zločine u ratu; zapisnike rasprava o deportacijama i ubijanju Armenaca na zasjedanjima Predstavničkoga doma i Senata u studenome i prosincu 1918; memoare i dnevnike osmanskih aktera zbivanja. Ti izvori navode na zaključak da je „prije Prvoga svjetskog rata CUP oblikovao politiku koja se počela provoditi u egejskoj regiji protiv Grka, a tijekom ratnih godina proširena je tako da je uključila Asirce, Kaldejece, Sirce i posebno Armence... Glavni cilj politike bio je... ‘razbijanje koncentracija neturskoga stanovništva koje je bilo koncentrirano na strateškim točkama i prijemčivo na negativne strane utjecaje“ (132-133).

Među dokazima genocida posebno je važno izvješće Talâta Paše, koji je na vrhuncu genocida 1915.-1916. bio ministar unutarnjih poslova i općenito se smatra njegovim „glavnim arhitektom“. Pod krinkom provođenja sigurnosnih mjera, naredio je opću deportaciju Armenaca, konfiskaciju njihova vlasništva, prisilnu islamizaciju i raspršivanje preživjelih diljem Carstva.⁷ U kodiranu brzojavu koji je 24. kolovoza 1916. poslao pokrajinskim vlastima tražio je podatke o broju domaćih i doseljenih

⁶ O tome v.: Dadrian (1991, 1992a, 1992b, 1993, 1994a, 1995b, 1997), Höss (1992), Akçam (2006a, 2006b), Aktar (2007), Akçam i Dadrian (2011), Al Jaddeah i Çetinoğlu (2016). Vrlo su važni izvori memoari sudionika i svjedoka zbivanja. Göçek (2015) je napisala je knjigu o kolektivnom nasilju i njegovu poricanju u Osmanskom Carstvu i Turskoj od 1789. do 2009. na temelju analize 307 memoara (Appendix A).

⁷ O „političkoj ekonomiji“ genocida nad Armencima v. Üngör i Polatel (2011), Akçam i Kurt (2015) i Kurt (2021).

Armenaca u svakoj pokrajini, a u kodiranu brzopjavi 11. veljače poslanu u 23 pokrajine tražio je istovrsne podatke kako bi ih usporedio s prethodnima i vidio učinak politike uništenja (Sarafian, 2011:5; v. i Akçam, 2019). Talâtove ručno pisane bilješke na 77 stranica, poznate kao „Crna knjiga“, sadržavaju podatke o armenskom stanovništvu u svakoj osmanskoj pokrajini 1914., nedeportiranim Armencima 1915.-1916., deportiranim Armencima i onima koji su živjeli negdje drugdje 1917. te Armencima koji su 1917. živjeli izvan pokrajina iz kojih su bili podrijetlom. One „potvrđuju da je većina osmanskih Armenaca, osim Konstantinopola, doista bila deportirana i da je većina deportiranih nestala 1917. U prosjeku, bilo je deportirano 90 posto Armenaca iz pokrajina, a 90 posto deportiranih bilo je ubijeno... Ti podaci jasno pokazuju da su deportacije bile jednake smrtnoj kazni“ (Sarafian, 2011:2). S obzirom na sadržaj i autora, „Crna knjiga“ je „vjerojatno pojedinačno najvažniji dokument neprikriivenoga opisa uništenja Armenaca u Osmanskom Carstvu“ (Sarafian, 2009:1).

Pregled vrela pokazuje kako su osnova za proučavanje genocida nad Armencima, osobito od pedesetih do sedamdesetih godina, bili sekundarni izvori. Zapadni povjesničari misle da se historiografska istraživanja moraju temeljiti na primarnima arhivskim vrelima. No povjesničari Bliskoga istoka često nisu mogli koristiti ta vrela, kako zato što su stari arhivi bili uništeni, nedostatni, nekatalogizirani i neusustavljeni ili ih uopće nije bilo, tako i zato što su moderni arhivi smatrani sadržajno preosjetljivima da bi bili otvoreni, posebice stranim istraživačima. I pristup relevantnima turskim arhivima dugo je bio vrlo ograničen, a postao je otvoreniji tek devedesetih godina. Znanstvenici su se stoga okrenuli drugim izvorima: stranim arhivskim zbirkama, privatnim pismohranama, objavljenima zbirkama dokumenata, inozemnom tisku, memoarima sudionika zbivanja te svjedočenjima preživjelih, to jest usmenoj povijesti.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE: UZROCI PREŠUĆIVANJA I OSPORAVANJA GENOCIDA NAD ARMENCIMA

Kako je bilo moguće da se unatoč navedenima, ali i mnogim drugim dokazima, genocid nad Armencima tako dugo prešućivao i osporavao?

Ponajprije, dogodio se unutar Velikoga rata kada nije bilo lako odmah razlučiti ratne bitke od unutarnjih sukoba i obračuna vlasti s pojedinima društvenim skupinama, pogotovo ako je vlast tvrdila da su se svrstale na stranu ratnih neprijatelja države, kao što je osmanska vlast optuživala Armence da su se priklonili Rusiji. Osmansko Carstvo još je bilo prostorno veliko pa je nasilje bilo teže brzo otkriti u svakom kutu države. Glavni zločini dogodili su se tijekom deportacija u Siriju i Irak te u logorima u pustinjskim predjelima tih zemalja – zločin nad Armencima opisuje se i kao „pustinjski genocid“ – u koje su stranci zalazili rijetko. Veliki zločini koji zemljopisno i kulturološki nisu bili bliski Zapadu dulje su ostajali ignorirani i marginalizirani.

Osmanska vlast i njezine ratne saveznice, Njemačka Carevina i Austrougarska Monarhija, činile su sve kako bi prikriile, umanjile i relativizirale zločine. Poricanje genocida postalo je službena politika kemalističke Turske poslije 1923. koja je bila potaknuta strahom od slabljenja međunarodnoga položaja, novih gubitaka teritorija,

nametanja restitucijskih, reparacijskih i repatrijacijskih mjera te moralnoga stigmatiziranja naroda i države. S vremenom su se mijenjale turske strategije argumentiranja i diskurzivne prakse, uglavnom zbog nastojanja da se donekle udovolji zahtjevima međunarodne zajednice, ali je očuvana srž revizionističke naracije o genocidu koji je nazivan „takozvanim“ i „navodnim“, opisivan kao „događaj iz 1915.“, „nesretnan događaj“, „tragedija“ koja se zbila u sklopu svjetskoga i građanskoga rata, „međukomunalno nasilje“ u kojemu su stradali podjednako i Turci i Armenci i sl. U poricanju genocida usklađeno su djelovale turska politika i znanost. U suvremenoj Turskoj zakonom je zabranjeno govoriti o genocidu nad Armencima (Göçek, 2014; Gürpınar, 2016).

Osmansko „rješenje armenskoga pitanja“ kratko je bilo u žiži interesa pobjedničkih sila. Nedugo poslije potpisivanja, poražene sile počinju borbu za reviziju Pariških mirovnih sporazuma u kojoj prednjači Njemačka, a sudjeluje i Turska. Interes pobjedničkih sila pomiče se s pojedinih nacionalnih pitanja, pa i s armenskoga, na novu konfliktnu konstelaciju odnosa u međunarodnoj zajednici. Zapadne sile željele su uspostaviti i održavati dobre odnose s Turskom na koju se gledalo kao na bedem koji štiti Zapad od Sovjetskoga Saveza. Realna politika iziskivala je da se ne dovodi u pitanje njezina geopolitička uloga zbog povijesnih istina i moralnih imperativa jednoga maloga „beznačajnog“ naroda poput Armenaca.

Na svaku najavu neke države da će priznati genocid nad Armencima, Turska je odgovarala diplomatskima, političkima, gospodarskima i kulturnima prijetnjama i ucjenama pred kojima su zapadne države povlačile. Kada je Francuska odlučila priznati genocid, Turska je opozvala veleposlanika u Parizu, raskinula financijski unosne poslovne ugovore s francuskim tvrtkama, turske su novine objavljivale popise francuskih proizvoda koje treba bojkotirati na turskom tržištu, turska su sveučilišta ukinula studije francuskoga jezika i prekinula suradnju s francuskim sveučilištima. Kad god bi američki predsjednici ili Kongres pokazali znakove da bi mogli priznati genocid, Turska je prijetila neproduljivanjem prava na opstanak američke vojne baze u Incirliku koja je SAD-u strateški važna za politiku na Bliskom istoku, uskraćivanjem pristupa turskima zračnim lukama, otkazivanjem sudjelovanja u vojnim vježbama i istupanjem iz članstva u NATO-u. Kada je Njemačka odlučila priznati genocid, Turska je mobilizirala svoju brojnu useljeničku zajednicu da javno prosvjeduje i iskazuje neloyalnost njemačkoj državi (Bayraktar, 2010:188-197 i d.). Pokazalo se da se i tako strašnim zločinom kakav je genocid može manipulirati zbog vojnih, političkih, gospodarskih i kulturnih interesa. Nastao je pojam „politika genocida“ koji znači primjenu različitih standarda država u odnosu prema pojedinim genocidima: priznat će ih, prešućivati ili poricati ovisno o svojim pragmatičnim unutarnjim i međunarodnim interesima.

Nasuprot Turcima, Armenci nisu imali nacionalnu državu koja bi promicala istinu o zločinima, stavljala ih na dnevni red međunarodnih političkih institucija i organizacija te komemorirala stradanja. Kratkovječna Republika Armenija (1918.-1920.) uključena je u Sovjetski Savez i morala je prihvatiti sovjetsku politiku oblikovanu prema njegovim strateškim i pragmatičnim vojnim, političkim i gospodarskim interesima. Sovjetski Savez nije imao razloga otvarati pitanje genocida s obzirom na to da je i sam optuživan da je poslije revolucije 1917. počinio „klasni“ genocid nad seljaštvom

i građanstvom, a tridesetih godina i *gladomor* nad Ukrajincima (Naimark, 2010). Briga za kulturu sjećanja na genocid pala je na armensku dijasporu u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi i uglavnom je građena na usmenoj tradiciji koja se sporo pretakala u pisanu povijest.

Poslije Drugoga svjetskog rata politička i intelektualna javnost bila je zaokupljena Holokaustom, strahote kojega su zasjenile stradanja drugih naroda. Kada se „armensko pitanje“ nanovo počelo javno pomaljati, velike zapadne sile imale su vojne, političke i gospodarske interese da ga što dulje drže zatvorenim. Nisu, ponajprije, željele ozlovoljiti i izazivati Tursku, najistureniji bedem NATO-a prema Sovjetskom Savezu i komunističkom bloku, otvaranjem armenskoga pitanja. U uvjetima Hladnoga rata nisu htjele ni dodatno zaoštravati odnose sa Sovjetskim Savezom koji je, na neki način, polagao pravo na oblikovanje politike prema armenskom pitanju budući da je sovjetska republika Armenija bila u njegovu sastavu.

Naposlijetku, poricanju je uvelike pridonijela aktivna i široka koalicija turskih i proturskih znanstvenika i političara u svijetu. Velik broj znanstvenika iz te koalicije bio je interesno vezan za tursku državu i njezine institucije: sudjelovali su u istraživačkim projektima što ih je financirala ili sponzorirala Turska, dobivali su stipendije za boravak na turskim sveučilištima, mnogi su godinama radili i karijerno napredovali kao stalni ili gostujući profesori na njima, omogućen im je povlašten pristup turskim arhivima, objavljivali su radove u turskim časopisima, knjige su im prevedene na turski jezik i raspačavane besplatno, dobivali su turske državne nagrade za svoj rad i dr. Turska je financirala i sponzorirala i njihove istraživačke i izdavačke projekte u matičnim zemljama, najviše u Sjedinjenim Državama (Mamogian, 2015). Neki među njima angažirali su se u opstruiranju nastojanja drugih istraživača u matičnim državama da objave svoje spoznaje o osmanskim zločinima i učine ih dostupnima akademskoj i političkoj javnosti. Njihovo se ponašanje smatra jednim od nečasnijih primjera odstupanja od profesionalnoga i etičkog kodeksa akademske zajednice (Smith, Markusen i Lifton, 1995).⁸

Hrvatska se ubraja u rijetke europske države u kojima još vlada javna šutnja o osmanskome genocidu nad Armencima i pripada manjini članica Europske unije koje ga formalno nisu priznale (Fittante, 2024). Sljedeće godine obilježavat će se 110 godina od početka genocida, a hrvatski osmanolozi i turkolozi nisu napisali nijednu knjigu ili znanstvenu studiju o njemu kao da je posrijedi ruban ili nevažan događaj u povijesti Osmanskoga Carstva i republikanske Turske. Takav je odnos i dio nasljeđa komunističke Jugoslavije u kojoj vlast nije dopuštala da se javno govori o genocidu nad Armencima kako bi očuvala dobre političke odnose s Turskom, pogotovo poslije ubojstva turskoga veleposlanika u Beogradu 1983. što su ga u valu terorističkih napada na turske diplomatske predstavnike u svijetu počinili pripadnici Armenske tajne vojske za oslobođenje Armenije (ASALA) ne bi li prisilili Tursku da

⁸ “Svake godine turska država troši milijune dolara diljem svijeta stvarajući mnoge međunarodne političke, gospodarske i vojne aranžmane i kompromise kako bi održavala i promicala svoj službeni narativ. Službeno stajalište snažno podupire većina turskoga društva” (Göçek, 2015: 1).

prizna genocid, kazni njegove počinitelje i nadoknadi štetu preživjelima Armencima ili njihovim potomcima (Petrović, 2017). U međunarodnoj historiografiji šutnja o genocidu nad Armencima prekinuta je prije pola stoljeća: „Kasnih šezdesetih godina 20. stoljeća... postojao je slon u sobi osmanskih studija – pokolj osmanskih Armenaca 1915.” (Quataert, 2006:249). Sintagma „slon u sobi” označuje problem koji je očit, ali se zbog nekih razloga previđa i prešućuje. Otada je nastalo mnoštvo znanstvenih radova o tome zločinu (Astourian, 2021). Ne samo da hrvatski povjesničari i drugi znanstvenici nisu napisali radove o tome zločinu nego su na hrvatski jezik prevodili i recenzirali djela o povijesti Turske, državne sljednice Osmanskoga Carstva, koja su napisali autori koji se ubrajaju u povijesne revizioniste u gledanjima na osmanski genocid nad Armencima, ali i na politiku republikanske Turske prema njemu i politici prema manjinama općenito, kao što su Mango (2011) i Biagini (2012).

LITERATURA

- Adalian, R. P. (2004). „American diplomatic correspondence in the age of mass murder: the Armenian Genocide in the US Archives”. U: Winter, J. (ur.). *America and the Armenia*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 146-184.
- Akçam, T. (2006a). „The Ottoman Documents and the Genocidal Politics of the Committee for Union and Progress (İttihat ve Terakki) toward the Armenians in 1915”. *Genocide Studies and Prevention*, 1(2): 127-148.
- Akçam, T. (2006b). „Deportation and Massacres in the Cipher Telegrams of the Interior Ministry in the Prime Ministerial Archive (Başbakanlık Arşivi)”. *Genocide Studies and Prevention*, 1(3): 305-325.
- Akçam, T. i Dadrian, V. N. (ur.) (2011). *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*. New York: Berghahn.
- Akçam, T. (2019). *Tötungsbefehle. Talat Paschas Telegramme und der Völkermord an den Armeniern*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft Verlag.
- Akçam, T. i Kurt, Ü. (2015). *The Spirit of the Laws. The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide*. New York: Berghahn.
- Aktar, A. (2007). „Debating the Armenian Massacres in the Last Ottoman Parliament, November-December 1918”. *History Workshop Journal*, 64: 240-270. <https://doi.org/10.1093/hwj/dbm046>
- Al Jadeeah, S. M. R. i Çetunoğlu, S. (2016). „The 1915 Genocide in the Post-war Ottoman Press in Parliamentary Records (1918-1919)”. U: Chabot, J. i dr. (ur.). *Mass Media and the Genocide of the Armenians*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, str. 146-179. https://doi.org/10.1007/978-1-137-56402-3_8
- Alvarez, A. (2001). *Governments, Citizens, and Genocide*. Bloomington: Indiana University Press.
- Astourian, S. H. (1990). „The Armenian Genocide: An Interpretation”. *The History Teacher*, 23(2): 111-160. <https://doi.org/10.2307/494919>

- Astourian, S. H. (2021). „Armenian Genocide Studies: Development as a Field, Historiographic Appraisal, and the Road Ahead”. *Genocide Studies International*, 15(2): 99-120. <https://doi.org/10.3138/GSI-2023-0001>
- Atilgan, I. i Moumdjian, G. (ur.) (2009). *Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform*. Beč: Wieser Verlag.
- Avedian, V. (2010). “The Armenian Genocide at 1915 from a Neutral Small State’s Perspective: Sweden”. *Genocide Studies and Prevention*, 5(3): 323-340.
- Balakian, P. (2003). *The Burning Tigris. The Armenian Genocide and America’s Response*. New York: HarperCollins.
- Batrop, P. R. i Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. New York: Routledge.
- Bayraktar, S. (2010). *Politik und Erinnerung*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Biagini, A. (2012). *Povijest moderne Turske*. Zagreb: Srednja Europa.
- Bloxham, D. (2003). „The Armenian Genocide 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy”. *Past and Present*, (181): 141-191. <https://doi.org/10.1093/past/181.1.141>
- Bloxham, D. (2005). *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. New York: Oxford University Press.
- Bryce, J. i Toynbee, A. (ur.) (1916). *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915/16*. Reading: Taderon Press.
- Chabot, J. i dr. (ur.) (2016). *Mass Media and the Genocide of the Armenians*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dadrian, V. N. (1986). „The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The anatomy of a genocide”. *International Journal of Middle East Studies*, 18(3): 311-360.
- Dadrian, V. N. (1991). „The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceeding of the Turkish Military Tribunal”. *International Journal of Middle East Studies*, 23(4): 549-576.
- Dadrian, V. N. (1992a). „The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuities”. *Journal of Political and Military Sociology*, 20(2): 257-288. <https://doi.org/10.1017/S0020743800023412>
- Dadrian, V. N. (1992b). „Ottoman Archives and Denial of Armenian Genocide”. U: Hovannisian, R. G. (ur.). *The Armenian Genocide in Perspective*. Basingstoke: Macmillan, str. 280-310.
- Dadrian, V. N. (1993). „The secret Young-Turk Ittihadist conference and the decision for the World War I Genocide of the Armenians”. *Holocaust and Genocide Studies*, 7(2): 173-201.
- Dadrian, V. N. (1994a). „The Complicity of the Party, the Government, and the Military. Select Parliamentary and Judicial Documents”. *Journal of Political and Military Sociology*, 22(1): 29-96.

- Dadrian, V. N. (1994b). „A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide“. *Journal of Political and Military Sociology*, 22(1): 133-171.
- Dadrian, V. N. (1997). „The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series“. *Genocide and Holocaust Studies*, 1(1): 28-59. <https://doi.org/10.1093/hgs/11.1.28>
- Dadrian, V. N. (2002). „The Armenian Question and the Wartime Fate of Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austro-Hungary“. *International Journal of Middle East Studies*, 34(1): 59-85. <https://doi.org/10.1017/S0020743802001034>
- Deringil, S. (2009). „'The Armenian Question Is Finally Closed': Mass Conversions Armenians in Anatolia during Hamidian Massacres of 1895-1897.“ *Comparative Studies in Society and History*, (51)2: 344-371. <https://doi.org/10.1017/S0010417509000152>
- Fein, H. (2001). „Remembering for the Present: Using the Holocaust to Misunderstand Genocide and to Segregate the 'Final Solution of the Jewish Question'“. U: Roth, J. i Maxwell, E. (ur.). *Remembering for the Future*. Basingstoke: Palgrave, str. 43-54.
- Fittante, D. (2024). „Memory Entrepreneurship: Armenian Genocide Recognition in Europe“. *International Studies Quarterly*, 68 (1). <https://doi.org/10.1093/isq/sqad100>
- Göçek, F. M. (2015). *Denial of Violence. Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against Armenians 1789-2009*. Oxford: Oxford University Press.
- Gürpınar, D. (2016). „The Manufacturing of denials: the making of the Turkish 'official thesis' on the Armenian Genocide between 1974 and 1990“. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18(3): 217-240. <https://doi.org/10.1080/19448953.2016.1176397>
- Gust, W., (ur.) (2005). *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*. Springe: Verlag zu Klampen.
- Hanıođlu, Ő. M. (2001). *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902-1918*. Oxford: Oxford University Press.
- Heller, J. (1980). „Britain and the Armenian Question 1912-1914. A Study in Realpolitik“. *Middle Eastern Studies*, 16(1): 3-26.
- Hesemann, M. (ur.) (2016). *Völkermord den Armeniern. Mit unveröfentlichten Dokumenten aus dem Päpstlichen Geheimarchiv über das größte Verbrechen des Ersten Weltkrieges*. München: Herbig Verlag.
- Hinton, A. L. (2012). „Critical Genocide Studies“. *Genocide Studies and Prevention*, 7(1): 4-15.
- Hirsch, H. (2016). „Introduction: Varieties of Political Economy: Theories and Case Studies“. *Genocide Studies International*, 10(1): 1-6.

- Hoffman, T. i Kouteharian, G. (1992). „Images that Horrify and Indict: Pictorial Documents on the Persecution and Extermination of Armenians from 1877 to 1922”. *Armenian Review*. 45(1-2): 53-186.
- Hosfeld, R. (2018). „Moral Politics, Interventionism and Alternative Justice. Remarks on Johannes Lepsius”. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 70(2): 131-148.
- Hosfeld, R. (2020). „Johannes Lepsius: Moral Politics, Imperialismus and Civil Disobedience”. U: Friedrich, L. (ur.). *The First World War as a Turning Point*. Berlin: Lit. Verlag, str. 97-104.
- Höss, A. (1992). „The Trial of Prepetrators by Turkish Military Tribunal: The Case of Yozgut”. U: Hovannisian, R. G. (ur.). *The Armenian Genocide in Perspective* Basingstoke: Macmillan, str. 208-221.
- Hovannisian, R. G. (ur.) (1992). *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Basingstoke: Macmillan.
- Ihring, S. (2016). *Justifying genocide. Germany and Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jones, A. (2006). *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London: Routledge.
- Kévorkian, R. (2011). *The Armenian Genocide. A Complete History*. London: I. B. Tauris.
- Kielsgard, M. D. (2008). „Restorative Justice for the Armenians, Resolved: It's the Last We Can Do”. *Connecticut Journal of International Law*, 24: 1-38.
- Kieser, H.L. (2004). „Johannes Lepsius: Theologian, humanitarian activist and historian of Völkermord”. zora.uzh.ch/id/eprint/61176/Kieser_Lepsius2011.pdf (pristup 2. svibnja 2021).
- Kieser, H.L. (2011). „Zion-Armenien-Deutschland. Johannes Lepsius und die 'protestantische Internationale' im spätoosmanischen Welt”. [zora/uzh.ch/id/eprint/27848/1/Kieser_Lepsius_2011.pdf](https://zora.uzh.ch/id/eprint/27848/1/Kieser_Lepsius_2011.pdf) (pristup 2. svibnja 2021).
- Kieser, H.L. (2018). *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*. Princeton: Princeton University Press.
- Kunth, A. (2015). „Traces, bones, desert: extermination of the Armenians through the photographer's eye”. *Human Remains and Violence*, 1(2): 71-87. <https://doi.org/10.7227/HRV.1.2.7>
- Kurt, Ü. (2021). *The Armenians of Aintab. The Economics of Genocide in Ottoman Province*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lemkin, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Lemkin, R. (1945). „Genocide – A Modern Crime”. *Free World*, 9(4): 39-43.
- Lepsius, J. (ur.) (1919). *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Postdam: Tempelverlag.
- Levene, M. (1998). „Creating a Modern 'Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923”. *Holocaust and Genocide Studies*, 12(3): 393-433. <https://doi.org/10.1093/hgs/12.3.393>

- Libaridian, G. J. (1987). „The Ultimate Repression: The Genocide of the Armenians, 1915-1917”. U: Walliman, I. i Dobkowski, M. N. (ur.). *Genocide and the Modern Age*. New York: Greenwood Press, str. 203-235.
- Mamogian, M. A. (2015). „Academic Denial of the Armenian Genocide in American Scholarship: Denialism as manufactured controversy”. *Genocide Studies International*, 9(1): 61-82.
- Mango, A. (2011). *Atatürk. Biografija utemeljitelja moderne Turske*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Matioossian, V. (2022). „Medz Yegher, the Silenced Name: Language, Politics, and the Armenian Genocide”. *International Journal of Armenian Genocide Studies*, 7(1): 27-48. <https://doi.org/10.51442/ijags.0028>
- Mattossian, B. D. (2012). „The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem”. *Armenian Review*, 53(1-2): 15-37.
- Mattossian, B.D. (2022). *The Horrors of Adana*. Stanford: Stanford University Press.
- Melson, R. (1987). „Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915”. U: Hovannisian, R. G. (ur.). *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick: Transaction Books, str. 61-84.
- Melson, R. (2006). „Response to the Armenian Genocide: America, Yishuv, Israel”. *Holocaust and Genocide Studies*, 20(1): 103-111.
- Merenicks, É. (ur.) (2016). *Diplomat Witness and Condemn the Armenian Genocide. Collection of Documents and Testimonies*. Erevan: National Academy of Sciences.
- Morgenthau, H. I. (2001). *Ambassador Morgenthau's Story*. <http://www.blackmask.com> (pristup: 21. rujna 2021).
- Moses, D. A. (2004). „The Holocaust and Genocide”. U: Stone, D. (ur.). *The Historiography of Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, str. 533-551.
- Naimark, N. M. (2010). *Stalin's genocides*. Princeton: Princeton University Press.
- Nichanian, M. (2009). *Historiographic Perversion*. New York: Columbia University Press.
- Nichanian, M. (2021). „Literatur und Katastrophe – Aporien der Zeugenschaft. Hagop Oschagan im Gefängnis von Çankiri”. *Zeitschrift für Genozidforschung*, 19(1): 96-126. <https://doi.org/10.5771/1438-8332-2021-1-96>
- Orhandjian, A. (ur.) (1995). *Österreich – Armenien 1872-1936. Faksimilsammlung diplomatischer Aktenstücke*. Beč: Eigenverlag.
- Orhandjian, A. (ur.) (2007). *Österreichisch-Ungarische Botschaftsberichte beweisen das Genozid*. Beč: Verein zur Forderung der armenischen Geschichte und Kultur.
- Petrović N. Ž. (2017). „Ubistvo turskog ambasadora u Beogradu 1983. godine i jugoslovensko-turski odnosi”. *Istorija 20. veka*, 35 (2): 119-133. <https://doi.org/10.29362/IST20VEKA.2017.2.PET.119-133>

- Quataert, D. (1978). „The Zentral Staatsarchiv of the German Democratic Republic as a Source for the Late Ottoman and Middle East History”. *International Journal of Middle East Studies*, 9 (4): 559-571. <https://doi.org/10.1017/S0020743800030701>
- Quataert, D. (2006). „The Massacres of Ottoman Armenians and the Writing of Ottoman History”. *Journal of Interdisciplinary History*, 37(2): 249-259.
- Ritchie, D. A. (2003). „Congress confronts the Armenian Genocide”. U: Winter, J. (ur.) *America and the Armenia*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 276-293.
- Robertson, G. (2010). „Was There an Armenian Genocide”. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy*, 4(2): 83-127.
- Rubenstein, R. L. (1975). *The Cunning of History*. New York: Harper & Row.
- Rummel, R. J. (2009). *Death by Government*. New Brunswick: Transaction Publ.
- Sarafian, A. (ur.) (2003). *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide*. London: Gomides Institute.
- Sarafian, A. (ur.) (2004). *United States Official Records on the Armenian Genocide*. Princeton: Gomides Institute.
- Sarafian, A. (2009). *Talaat Pasha's Black Book documents his campaign of race extermination, 1915-17*. Erevan: Armenian Cause Foundation.
- Sarafian, A. (ur.) (2011). *Taalat Pasha's Report on the Armenian Genocide*. London: Gomides Institute.
- Shabas, W. A. (2010). „Retroactive Application of the Genocide Convention”. *University of St. Thomas Journal Law and Public Policy*, 4(2): 36-59.
- Shaw, M. (2011). „From comparative to international genocide studies: The international production of genocide in 20th century Europe”. *European Journal of International Relations*, 18(4): 645-668. <https://doi.org/10.1177/1354066111400926>
- Six-Hohenbalken, M. (2020). „Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia during World War I – Between Human Suffering and Commercial Intentions. A critical Inquiry of Austrian Archival Sources. *Zeitschrift für Genozidforschung*, 18(1): 50-69. <https://doi.org/10.5771/1438-8332-2020-1>
- Smith, R. W., Markusen, E. i Lifton, J. R. (1995). „Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide”. *Holocaust and Genocide Studies*, 9(1): 1-22.
- Suny, R. G. (2015). „*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”. *A History of the Armenian Genocide*. Princeton: Princeton University Press.
- Totten, S. i Jacobs, S. L. (ur.) (2017). *Pioneers of Genocide Studies*. New York: Routledge.
- Tusan, M. (2014). „'Crimes against Humanity': Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide”. *American Historical Review*, 119(1): 47-77. <https://doi.org/10.1093/ahr/119.1.47>
- Tusan, M. (2015). „James Bryce's Blue Book as Evidence”. *Journal of Levantine Studies*, 5(2): 35-50.

- Üngör, U. Ü. i Polatel, M. (2011). *Confiscation and Destruction. The Young Turks Seizure of Armenian Property*. London: Continuum.
- Vasel, J. J. (2019). „In the Beginning, There was No Word...” *European Journal of International Law*, 29(4): 1053-1056. <https://doi.org/10.1093/ejil/chy087>
- Wegner, A. (2010). *Die Austreibung des Armenischen Volkes in die Wüste. Ein Lichtbildvortrag*, Göttingen: Wallstein.
- Weitz, E. D. (2020). *Stoljeće genocida*. Zagreb: Mizantrop.
- Zürcher, E. J. (2004). *The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*. Leiden: Brill.

PRILOZI

Tablica 1. Brojčani prikaz deportiranih i nedeportiranih Armenaca 1917. prema mjestima

Mjesto	1914.	Nedeportirani	Drugdje deportirani	Izvan armenske pokrajine	Broj deportiranih	Nestali deportirani 1917.	Postotak deportiranih	Postotak deportiranih bez evidencije za 1917.
Ankara	44,661	12,766	4,560	410	31,895	27,335	71	86
Musul	n/d	253	0	7,033		0		
Nigde	4,939	193	547	850	4,746	4,199	96	88
Izmit	56,115	3,880	9,464	142	52,235	42,771	93	82
Kutahya	4,023	3,932	0	680	91	91	2	100
Eskishehir	8,620	1,258	1,104	1,096	7,362	6,258	85	85
Bolu	3,002	1,539	56	551	1,463	1,407	49	96
Afyon Karahissar	7,498	2,234	1,484	1,778	5,264	3,780	70	72
Icel	350	252	0	116	98	98	28	100
Karesi	8,663	1,852	1,696	124	6,811	5,115	79	75
Kayseri	47,974	6,650	6,778	111	41,324	34,546	86	84
Adana	51,723	12,263	19,664	4,257	39,460	19,796	76	50
Marash	27,306	6,115	2,010	198	21,191	19,181	78	91
Sivas	141,000	8,097	3,993	948	132,903	128,910	94	97
Bejrut	1,224	50	0	1,849	1,174	1,174	96	100
Kastamonu	9,052	3,437	211	185	5,615	5,404	62	96
Konya	13,078	3,730	3,639	14,210	9,348	5,709	71	61
Aydin	19,710	11,901	0	5,729	7,809	7,809	40	100
Sirija	0	0	0	39,409				
Zor	63	201	0	6,778				
Hudavendigar	59,038	2,821	10,251	178	56,217	45,966	95	82

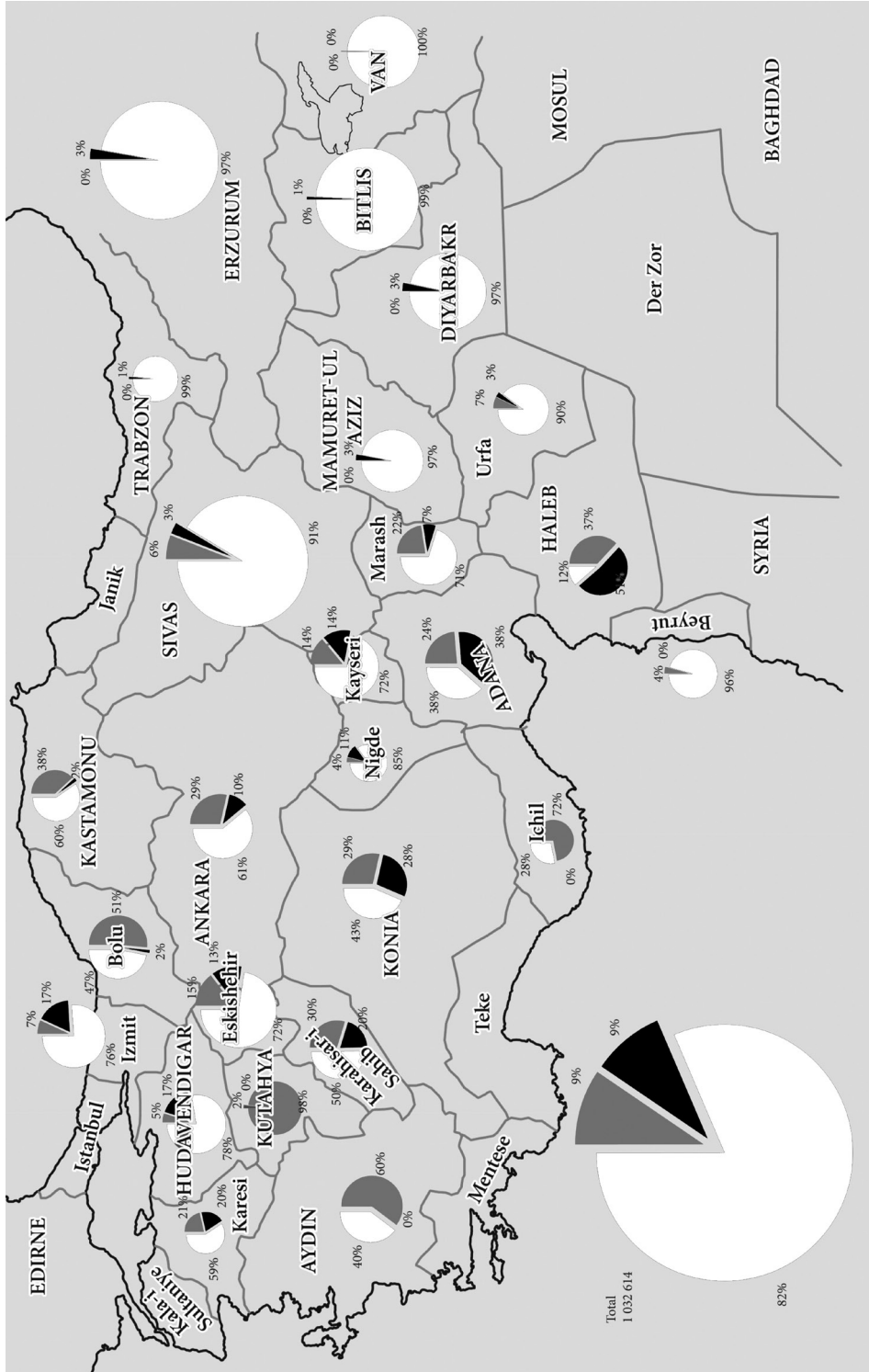
Mjesto	1914.	Nedeportirani	Drugdje deportirani	Izvan armenske pokrajine	Broj deportiranih	Nestali deportirani 1917.	Postotak deportiranih	Postotak deportiranih bez evidencije za 1917.
Alep	37,031	13,679	19,091	13,591	23,352	4,261	63	18
Urfa	15,616	1,144	451	6,687	14,472	14,021	93	97
Erzurum ¹	125,657	0	3,364	0	125,657	122,293	100	97
Bitlis ²	114,704	0	1,061	0	114,704	113,643	100	99
Van ³	67,792	0	160	0	67,792	67,632	100	100
Diyarbakir	56,166	0	1,849	0	56,166	54,317	100	97
Trabzon	37,549	0	562	0	37,549	36,987	100	99
Elazig	70,060	0	2,201	0	70,060	67,859	100	97
Subtotal	1,032,614	97,247	94,206	106,910	935,367	841,161	91	90

Talâtova bilješka: „Prema popisu stanovništva 1914. (1330.), bilo je 1.187.818 gregorijanskih i 63.967 katoličkih Armenaca (nema podataka o protestantima), ukupno 1.256.403 (sic, 1.251.785). Ako se objavljenim brojevima zbog predostrožnosti doda (vjerojatno premalih) 30 posto, pravi broj Armenaca 1914. mogao bi biti 1.500.000, a broj Armenaca koji su ostali u pokrajinama (284.157) bio bi od 350.000 do 400.000“.

Tablica 2. Deportirano i nedeportirano armensko stanovništvo Istanbula (Konstantinopola)

Istanbul	80,000
Deported and surviving elsewhere	106,910
Not deported	284,157

Grafikon 1. Deportirano i nedeportirano armensko stanovništvo 1917. iz osmanskih vilajeta i sandžaka u odnosu prema broju Armenaca 1914.

Na ovoj mapi Osmanskoga Carstva 1917. krugovi prikazuju armensko stanovništvo u svakome administrativnom vilajetu (napisani su velikim slovima) i sandžaku prema popisu stanovništva 1914. Udio armenskoga stanovništva koje je deportirano ili nestalo 1917. sukladno Talatovoj „Crnoj knjizi“, prikazan je bijelim. Udio nedeportiranih prikazan je sivim. Udio deportiranih u druga mjesta (primjerice, u Siriju) prikazan je crnim. Krugovi nisu strogo razmjerni: stanovništvo Sivasu bilo je deset puta veće od stanovništva Konyje, ali bi mapa bila čitljiva, stanovništvo Sivasu nije prikazano deset puta većim od onoga Konyje. Mapu je izradio Grigor Hakobyan. © Ara Sarafian (2009).

OTTOMAN GENOCIDE AGAINST THE ARMENIANS: HIDDEN AND CONTESTED CRIME

Mirjana Kasapović

EXTENDED SUMMARY

The genocide of the Armenians by the Ottoman authorities during the First World War was for a long time the most hushed up major crime of the 20th century. Western historiography broke its silence at the end of the 1960s, and in Croatia it has remained so to this day. In the past hundred years, Croatian Ottomanologists and Turkologists have not written a single book or comprehensive scientific study about it, although there were also authentic reasons to write about the suffering of the Armenians, such as Dubrovnik's long-standing religious, cultural and historical ties with that nation, where the Armenian bishop of St. Vlaho has been celebrated for centuries as the patron saint and symbol of the city. Vlaho has been celebrated as the patron saint and symbol of the city. This relationship is partly due to the legacy of communist Yugoslavia, where the government did not allow any writings about the Armenian genocide in order to preserve good political relations with Turkey, especially after the assassination of the Turkish ambassador in Belgrade in 1983. In the text, the author focuses on the presentation of historical sources (diplomatic and political documents, newspaper reports and articles, photographic material, memoirs, etc.), on the basis of which the world-renowned Armenian Genocide is analysed.), on the basis of which the world's most respected researchers of political violence characterise the Ottoman crimes against the Armenians as one of the three "classic" genocides of the 20th century - the other two being the genocides against the Jews in the Second World War (Holocaust) and against the Tutsi in Rwanda in 1994. The history, causes, actors, forms and dynamics of the violence of the Ottoman state against the Armenians, such as the "Hamidian massacres" at the end of the 19th and beginning of the 20th century, which culminated in genocide, were only lightly touched upon. Finally, the most important reasons for the long-term silence and denial of this genocide will be shown. Nevertheless, most EU member states have formally recognised it to this day.

Key words: genocide, Ottoman Empire, Armenians, historical source, denial

